

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СУДДА КЎРИШДА ДАЛИЛЛАРНИ БАҲОЛАШНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Ж. Д. Ахмедов

Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги университети Фуқаровий-
ҳуқуқий фанлар кафедраси катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Фуқаролик ишларини судда кўришда далилларни баҳолашнинг ўрни ва аҳамияти, унинг мазмун-моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари очиқ берилган.

Таянч сўзлар: Фуқаролик суд, ҳуқуқ ва мажбурият, моддий-ҳуқуқий нормалар, суд-ҳуқуқ ислоҳотлари.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF EVALUATION OF EVIDENCE IN JUDICIAL REVIEW OF CIVIL CASES

ABSTRACT

This article describes the role and importance of assessing evidence in the judicial review of civil cases, its content, and its specific features.

Keywords: civil court, law, and obligation, material legal norms, judicial-legal reforms.

КИРИШ

Фуқаролик суд иш юритувининг фуқаролик ишини адолатли, холис ва ўз вақтида кўриб чиқиш ҳамда ҳал қилишга оид вазифаларини исботлашни лозим даражада амалга оширмасдан туриб бажариб бўлмайди. Фуқаролик ишини ҳал этиш тўғридан-тўғри суд томонидан ишнинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлашга, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бир тараф томонидан иккинчи тараф ҳуқуқ ва мажбуриятлари бузилганлиги, тан олинмаганлиги ёки низолашилаётганлиги тўғрисида тўлиқ, ҳар томонлама ва объектив билимга эришиш билан боғлиқ.

Иш юритишни бошлаш вақтида аниқланиши зарур бўлган ҳолатлар тўғрисидаги судья билиши мумкин бўлган маълумотлар қуйидагилардан иборат бўлди: моддий-ҳуқуқий нормалар билан боғлиқ бўлган юридик аҳамиятга эга

ҳуқуқий оқибатлар шаклида суд процессига қадар юзага келган ва мавжуд бўлган ҳолатлар¹. Улар ҳақида суд тўғридан-тўғри, исботлаш жараёнисиз билимга эга бўлолмайди. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган, иш бўйича қонуний ва асослантирилган ҳал қилув қарорининг қабул қилинишини таъминловчи, эҳтимолий хулосалардан бевосита билишгача бўлган йўл суд исботлашидир².

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Суд далилларини кўриб чиқиш жараёнида фаол рол судга эмас, балки тарафлар ва учинчи шахсларга тегишли: уларнинг мақсади судда ўз талаблари ва эътирозлари қонунийлиги ва асослилиги тўғрисида билимларни шакллантириш ва судда уларнинг тўғрилигини қонуний йўл билан тасдиқлашдан иборат³. Шу билан бирга, суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг исботлаш ҳаракатларининг пассив кузатувчиси эмас, у исботлашда муайян функцияларни бажаради. Бинобарин, исботлаш фақат муайян ҳаракатлар ва босқичлар мажмуаси эмас, балки ҳар бир элементи ишни кўриб чиқиш натижаларига бевосита таъсир кўрсатадиган мураккаб кўп қиррали фаолият, динамик механизмдир.

Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ ислохотларининг навбатдаги босқичи билан 2018 йилда процессуал кодексларга ўзгартишлар киритилгани суд далиллари институтига сезиларли таъсир кўрсатди. Электрон далиллар, электрон суд, соддалаштирилган иш юритиш ва кам аҳамиятли ишлар ва буларнинг барчаси фуқаролик процессида далилларга таъсир қилади. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда кечаётган интеграция жараёнлари учун исботлаш институтининг ўзгариши кутилмоқда ва бу халқаро воқелик талабларига жавоб беради. Шу боисдан ҳам суд-ҳуқуқ ислохотининг сўнгги босқичи шароитида ва Ўзбекистонда давом этаётган интеграция жараёнлари муносабати билан далил ва исботлаш новеллаларини илмий муҳокама қилиш зарурати пайдо бўлди. Алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, 2020-21 йилларда электрон далил ва электрон судни жорий этилиши Ковид-2020 сабаб карантин чекловлари туфайли фаоллашди. Карантин шароитида суд мажлисларини, ишни суд муҳокамасига

¹ Уколова Т. Н., Шевченко А. А. Правила распределения обязанностей по доказыванию в гражданском процессе. Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. 2010. № 74. С. 69.

² Треушников М. К. Судебные доказательства. Москва: Городец, 2004. С. 30.

³ Новицкий В. А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения: монография. Ставрополь: Изд-во СГУ, 2002. С. 97.

тайёрлаш масалалари бўйича суд мажлисларини ўтказишнинг имкони йўқлиги электрон суд тизимини жорий этиш, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган электрон далиллардан фойдаланиш, бунда фуқаролик процессуал ҳуқуқларини суиистеъмол қилишни олдини олиш кабиларни фаоллашишига хизмат қилди. Инқироз йиллари ҳисобланган 2020-21 йиллар интеграция жараёнларининг интенсивлиги, глобал ва иктисодий беқарорлик суд ҳимоясига бевосита таъсир қилди, бу биринчи навбатда самарали исботлаш, далилларни ўрганишга дахлдордир.

Ишнинг фактик ҳолатларини аниқлашнинг, тарафлар талаблари ва эътирозларини, шунингдек ишни тўғри ҳал этиш учун муҳим бўлган бошқа ҳолатларни тасдиқлашнинг асосий усули уларни исботлаш ёрдамида аниқлашдан иборат. Суднинг вазифаси ишни кўриб чиқиш ва қарор қабул қилиш жараёнида низоли ҳуқуқий муносабатларга хос бўлган фактик ҳолатларни тўғри аниқлашга эришиш, белгиланган юридик фактларга нисбатан моддий ҳуқуқ нормаларини тўғри қўллашдан иборат.

Далиллар – судья ва фуқаролик процессининг бошқа иштирокчиларининг (исботлаш субъектларининг) иш учун аҳамиятли бўлган фактларни (ҳолатларни) аниқлашга, муайян фуқаролик иши бўйича ҳақиқатни аниқлашга қаратилган ақлий ва процессуал фаолиятидир. Баъзи процессуалистларнинг фикрича, "исботлаш тизимли равишда қуйидаги элементлардан иборат: фаолият субъектлари, объектлари ва мазмуни. Суд, ишда иштирок этувчи шахслар, ишни ҳал қилишда моддий ва процессуал ҳуқуқий манфаатдор бўлган ҳамда ўз процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларига мувофиқ ҳаракатларни амалга оширувчи бошқа процесс иштирокчилари фуқаролик процессида исботлаш субъектлари ҳисобланади. Ишни ёки процессуал ҳаракатни ҳал қилиш учун аниқланиши керак бўлган ҳолатлар исботлаш объектлари саналади"⁴.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи фанининг шаклланиши ва ривожланишининг бутун даври тадқиқотчиларнинг суд далиллари муаммоларига юқори даражада эътибор беришлари билан тавсифланади. Инқилобдан олдинги, совет давридаги ва ҳозирги замон олимларининг кўплаб ютуқларига қарамай, бугунги кунда таълимотда суд далиллари мазмуни ва уларнинг элементлари, исботлаш субъектлари, исботлаш воситаларини тушунишга ягона ёндашув, барқарор таърифлар мавжуд эмас. Шунингдек,

⁴ Спасивов В.В. Оценка доказательств в гражданском и арбитражном процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов: 2011. – 24 с.

исботлаш соҳасидаги назарий ва қонунчилик қоидаларининг уйғун комбинатсияси ҳақида гапиришга асос йўқ – Фуқаролик процессуал кодексининг суд томонидан исботлашни тартибга солувчи нормалари, уларнинг янгилигига қарамай, бироз такомиллаштиришни талаб қилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг замонавий назариясида исботлаш тушунчасини таърифлашда жуда кўп турли хил ёндашувлар шакллантирилган. Ўрганилаётган муаммонинг илмий ишларини кўриб чиқиш, ўқув манбаларида ифодаланган, қисқача ёритиб ўтилган маълумотлардан ташқари, далилларга асосланган фаолиятнинг мазмуни, мақсадлари ва субъектларини тушунишда бирлик йўқлигини таъкидлашга имкон беради.

Кўпгина илмий ишларда исботлаш жараёни суднинг ва ишда иштирок этувчи шахсларнинг процессуал фаолияти призмасида кўриб чиқилади, аммо бундай фаолиятнинг мақсади турли йўллар билан белгиланади. Турли тадқиқотчиларнинг фикрича, далиллар иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни аниқлаш⁵ ва бу ҳолатлар бўйича хулосаларни асослаш⁶, аниқ иш бўйича ҳақиқатни аниқлашга қаратилган⁷.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Камдан-кам ҳолларда суд далилларини талқин қилиш суд ва ишда иштирок этувчилар фаолиятининг мазмунини кенгайтиради. Хусусан, В.И.Миронов фуқаролик процесси иштирокчилари ва суд томонидан текширилган далиллар воситасида муайян иш бўйича исботлаш предметиға киритилган юридик аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни уларнинг тегишлилиги, мақбуллиги, ишончлилиги ва уларга тегишлилигини аниқлаш ва текшириш бўйича фаолиятни кўриб чиқади, фуқаролик процесси иштирокчилари томонидан тақдим этилган далилларнинг ушбу ҳолатларни юридик фактларга айлантириш учун етарлилигини аниқлаш мақсадида суд томонидан баҳолаш амалга оширилади⁸.

М.П.Куриланнинг фикрича, далиллар - бу суд муҳокамасининг барча иштирокчиларининг процессуал қонун ҳужжатларида назарда тутилган

⁵ Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 476; Решетникова И. В. Доказывание в гражданском процессе: учеб.-практ. пособие для магистров. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2013. С. 24.

⁶ Молчанов В. В. Основы теории доказательств в гражданском процессуальном праве: учебн. пособие. Москва: Зерцало-М, 2012. С. 68.

⁷ Васильев С. В. Цивільний процес: навч. посібник. Харків: Одісей, 2008. С. 135.

⁸ Миронов В. И. Гражданский процесс: учебник. Москва: Эксмо, 2011. С. 170.

процессуал ҳаракатларининг мажмуи бўлиб, улар иштирокчилари бўлган муайян ҳаракатлар ёки ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва тугаши тарихини акс эттиради; бу суд назорати остидаги даъвогар ва жавобгар томонидан тўғридан-тўғри суд муҳокамасида тақдим этилган далил маълумотларининг синтезидир⁹.

Далиллар суд томонидан кўриб чиқиладиган ишнинг моҳияти бўйича қарор қабул қилиш учун муҳим бўлган фактлар ва ҳолатларни аниқлаш имконини берадиган маълумотларни аниқлаш, тўплаш, тадқиқ қилиш ва баҳолашнинг динамик жараёнини ташкил этувчи фаолият¹⁰. Далилларни тўплаш, тақдим этиш, тадқиқ қилиш (текшириш) ва баҳолаш бўйича фаолият; қонун ҳужжатларида белгиланган шаклда амалга оширилган¹¹ ва ишни ҳал қилишга ҳамда суд ҳокимиятининг қонуний ва асосланган ҳужжатини чиқаришга қаратилган фактлар тўғрисидаги юридик аҳамиятга эга маълумотларни аниқлаш, олиш, тадқиқ қилиш ва баҳолаш бўйича фаолият деб ҳам аталади¹².

Ушбу нуқтаи назар доирасида исботлаш босқичлари такрорланадиган конструксиялар ҳам тақлиф этилади. М.К.Треушниковнинг фикрича, исботлаш ишда иштирок этувчи шахсларнинг ва маълум даражада суднинг ҳуқуқий нормаларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ва бекор қилинишининг ҳақиқий ҳолатлари тўғрисида тўғри билим олишга қаратилган, ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган мавжуд фактлар тўғрисида ишда иштирокчиларни тасдиқлаш, далилларни кўрсатиш, уларни судга тақдим этиш, суд томонидан иш иштирокчиларига далилларни тўплашда ёрдам бериш орқали процессуал шаклда амалга ошириладиган далилларни тадқиқ қилиш ва баҳолаш мантиқий ва амалий фаолиятидир¹³.

Бошқа бир гуруҳ олимлар исботлашни ишда иштирок этувчи шахсларнинг процессуал фаолияти сифатида қарайдилар, судни ушбу

⁹ Курило М. П. Цивільне процесуальне право України та уніфікація на його основі інших процесуальних галузей права: теорія і практика: монографія. Суми: Сумський національний аграрний університет, 2014. С. 173.

¹⁰ Свиридов Ю. К. Процесс доказывания в гражданском и арбитражном процессах: к постановке проблемы. Общество: политика, экономика, право. 2011. № 4. С. 123.

¹¹ Цал-Цалко Ю. Ю. Дискусійні аспекти щодо поняття доказування та суб'єктів доказування в цивільному процесі України. Актуальні проблеми цивільного права та процесу: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.). Одеса: Фенікс, 2011. С. 63.

¹² Мохов А. А., Рыженков А. Я. Доказательства и доказывание в гражданском суде-производстве России: учеб.-практ. пособие. Волгоград: Альянс, 2005. С. 10.

¹³ Треушников М. К. Судебные доказательства. Москва: Городец, 2004. С. 36.

фаолиятдан четга суриб қўйиш ёки уни фақат ишнинг муайян ҳолатлари мавжудлиги ёки йўқлигига ишонч ҳосил қилиш имконияти билан қолдиради.

Ю.П.Боруленков исботлаш - томонларнинг ўз фаолиятнинг икки жиҳатидаги: мантиқий ва процессуал бирлигида асослаш бўйича фаолиятидаги баёнотларини асослаши, деб таъкидлайди. Мантиқий томондан исботлаш жараёни мантиқий хулосалар тизимини куриш бўлиб, унда мантиқ қоидалари асосида баъзи ҳукмлардан (дастлабки далиллар) бошқа ҳукмлар (исботланадиган ҳолатлар) олинади¹⁴. Далиллар, шунингдек, иш ҳолатлари, ҳуқуқий муносабатларнинг малакалаш, процессуал ҳаракатлар ва бошқалар тўғрисида фуқаролик процессида иштирок этувчи барча шахслар, шунингдек, тегишли далилларни тақдим этиш билан процесс иштирокчиси ва судья ўртасида содир бўладиган маълумот алмашиш фаолияти сифатида қабул қилиниши таклиф этилади¹⁵.

Г.Л.Осокина ишнинг ҳал этилишидан манфаатдор шахсларнинг (тарафлар, аризачилар, учинчи шахслар) ишни кўриб чиқаётган судни ишонч ҳосил қилиши, уларнинг даъволари ёки эътирозларини асословчи фактлар мавжудлиги ёки йўқлигини аниқлашга қаратилган фаолиятини суд исботлаши деб атайди¹⁶. В.А.Новицкийнинг фикрича, процессуал далиллар суддаги (ва қонунда назарда тутилган бўлса, судгача бўлган) процессуал исботлаш субъектининг ҳуқуқий позитсиясини ҳимоя қилиш қобилятидир; бу исботлаш субъектининг суд онгида ҳуқуқий жиҳатдан баҳсли фактларни моделлаштириш қобилятидир¹⁷.

Илмий тадқиқотларда қайд этилганидек, исботлашнинг бундай таърифлари криминалистик хусусиятга эга, у ёки бу илтимосномани шакллантиришнинг судга психологик таъсирини баҳолаш масалалари, гувоҳга саволлар беришда изчиллик ва бошқалар фуқаролик процессуал қонунчилигидан ташқарида ётади¹⁸. Бундай ёндашувда исботлаш процесс иштирокчиларининг судни ўз даъволари ёки эътирозларининг қонунийлигига

¹⁴ Боруленков Ю. П. Теоретические основы познания в процессуальной юридической деятельности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2004. С. 7.

¹⁵ Цивільний процес України: академічний курс: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавель Фурса С. Я.: КНТ, 2009. С. 363.

¹⁶ Осокина Г. Л. Гражданский процесс. Общая часть: учебник. 3-е изд., перераб. Москва: Норма, ИНФРА-М, 2013. С. 582.

¹⁷ Новицкий В. А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения: монография. Ставрополь: Изд-во СГУ, 2002. С. 135, 96.

¹⁸ Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел: монография. Москва: Городец, 2004. С. 20-21.

ишонтириш бўйича қўлланиладиган фаолиятига қисқартирилади, улар далилнинг бир қисми ҳисобланади, лекин бу кўп қиррали тушунчанинг бутун мазмунини қамраб олмайди.

Доктринадаги бошқа нуқтаи назар вакиллари суд исботлаш муайян шахсларнинг фаолияти эмас, балки билиш жараёни эканлигига эътибор қаратадилар. М.А.Фокина далиллар - бу когнитив ва процессуал элементларни ўзида мужассам этган суд билимларининг бир тури эканлигини асослайди ва бунда ҳуқуқ нормаларига мувофиқ фуқаролик ишини тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал қилиш учун муҳим бўлган фактик ҳолатлар изчил аниқланади¹⁹.

Суд процессида исботлаш, В.Ю.Гусяковнинг фикрича, воқелик фактлари тўғрисидаги билимларни билвосита ва тўғридан-тўғри эгаллашни ўз ичига олган билиш жараёнидир²⁰. Исботлаш субъектларининг фаолияти билан уйғунлаштирган ҳолда, М.А. Викут суд далилларини суд билимларининг билвосита шакли сифатида кўриб чиқди, бу ҳуқуқий зиддиятни қонуний ва асосли ҳал қилиш учун суд ва иш иштирокчиларининг процессуал фаолиятини қонун билан аниқ ва батафсил тартибга солади²¹. Юқоридаги ёндашувларнинг таҳлили замонавий фуқаролик процессуал ҳуқуқи фанида суд далиллари моҳиятининг ноаниқ талқинини кўрсатади, бу эса ушбу муаммони чуқур ўрганиш зарурлигини таъкидлаш имконини беради.

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, далиллар процессуал ва моддий манбаларнинг комбинатсиясида намоён бўладиган аниқ қонунчилик регламентига эга. Процессуал қонун далиллар ва исботлаш тартиби тўғрисидаги умумий қоидаларни белгилайди: у исботлаш субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди, далилларга қўйиладиган талабларни белгилайди, процессуал ҳаракатлар кетма-кетлиги ва мазмунини белгилайди.

Бундан ташқари, исботлаш фаолиятида суд муҳокамаси иштирокчиларининг қонун ва суд олдида тенглиги, тарафларнинг тортишуви, фуқаролик процессининг диспозитивлиги ва суд муҳокамаси иштирокчиларининг суд олдида тенглиги, фуқаролик процессуал ҳуқуқининг бошқа тамойиллари акс эттирилган. Низоли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи моддий ҳуқуқ нормалари исботлаш предметини белгилайди, исботлаш

¹⁹ Фокина М. А. Механизм доказывания по гражданским делам: дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2011. С. 34-35.

²⁰ Гусяков В. Ю. Процесс доказывания в гражданском и арбитражном процессе: философский аспект. Юридический аналитический журнал. 2005. № 3-4 (15-16). С. 82.

²¹ Гражданский процесс: учебник / под ред. М. А. Викут. Москва: Юристь, 2005. С. 168-169.

юкининг тақсимланишига бевосита таъсир кўрсатадиган ҳуқуқий презумпсияларни белгилайди.

Норматив тартибга солиш суд далилларининг мажбурий белгиси сифатида ҳуқуқшуносликда баҳс-мунозараларга сабаб бўлмайди, аммо исботлаш тушунчасини белгилашда бу жиҳат барча тадқиқотчилар томонидан ҳисобга олинмайди.

Суд далиллари мантиқ ва юридик фаолиятнинг ўзига хос "кесишув жойи" дир²². Исботлаш жараёнининг ўзи ва унинг натижалари мантиқан тўғри бўлиши керак. Мантиқий жараёнлар ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинмайди, аммо суднинг қарордаги ҳулосалари ишнинг ҳақиқий ҳолатларига мос келмаса, бундай қарор бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин²³.

Классик формал мантиқда ишлаб чиқилган илмий билиш воситалари ва усуллари мажмуи ҳуқуқий билиш ва фаолият асосларидан бири бўлган билишнинг махсус назарий методини ташкил этади²⁴.

Исботлашнинг когнитив элементи ҳуқуқий зиддият муаммоларини ҳал қилиш учун когнитив фаолиятнинг мантиқий тамойилларини мослаштириш зарурати билан белгиланадиган бир қатор хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар субъектив таркибнинг ўзига хос хусусиятлари, билиш объекти, олинган маълумотларда янгилик белгиларининг йўқлиги, ахборотни олиш ва ҳимоя қилишнинг расмий қоидаларининг мавжудлиги, шунингдек, исботлаш, расмийлаштириш юқини тақсимлаш қоидаларини ўз ичига олади²⁵.

Процессуал фаолият фуқаролик процессида далилларни тўплаш, тақдим этиш ва тадқиқ қилишнинг аниқ тартибини белгиловчи ҳуқуқий нормалар мажмуасининг мавжудлиги билан боғлиқ²⁶. Исботлаш маълум бир процессуал шаклда амалга оширилади, унга қуйидагилар хос:

- 1) ушбу ҳаракатларнинг мазмунини ҳуқуқ нормалари билан тасдиқлаш ва батафсил тартибга солиш бўйича ҳаракатлар кетма-кетлиги;
- 2) универсаллик - исботлаш бутун фуқаролик жараёнига, унинг барча босқичларига мўлжалланган;

²² Сумарокова Л. Н. Логика судебного доказывания. Логико-философские штудии. 2011. № 9. С. 176.

²³ Викут М. А., Зайцев И. М. Гражданский процесс России: учебник. Москва: Юристъ, 2001. С. 156.

²⁴ Егорова О. А. К вопросу о роли логических средств и методов в юридическом познании и деятельности. Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. 2013. Т. 13. № 4. С. 10.

²⁵ Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2005. С. 10.

²⁶ Гусяков В. Ю. Процесс доказывания в гражданском и арбитражном процессе: философский аспект. Юридический аналитический журнал. 2005. № 3-4 (15-16). С. 77.

3) императивлик, яъни исботлаш соҳасидаги барча субъектлар - суд учун ҳам, ишда иштирок этувчилар учун ҳам мажбурий бўлган норматив кўрсатмалар²⁷.

Процессуал шакл универсалдир, чунки исбот фуқаролик процессининг барча босқичлари учун мўлжалланган ва мажбурийдир: тартибга солувчи кўрсатмалар истисносиз барча исботлаш субъектлари учун мажбурийдир ва уларнинг бузилиши муқаррар равишда салбий оқибатларнинг бошланишига олиб келади²⁸. Учинчидан, суд далиллари ишнинг ҳолатларини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ойдинлаштириш, яъни ишда ҳақиқатни аниқлаш мақсадида амалга оширилади²⁹.

Баъзи муаллифларнинг таъкидлашича, ҳақиқатни аниқлаш исботлашнинг мақсади деб ҳисобланиши мумкин эмас: процесснинг мақсади қонунчилик даражаси билан белгиланиши керак, аммо амалдаги процессуал кодекслар судга иш бўйича ҳақиқатни аниқлаш вазифасини қўймайди. Процесснинг мақсади сифатида ҳақиқатни аниқлаш судга моддий ҳуқуқларнинг диспозитив хусусиятига мос келмайдиган тергов функциясини юклашни назарда тутаяди, унинг қўлланилиши фуқаролик процессида воситачилик қилади.

Исботлашнинг мақсади қонунда белгиланган тартибда исботлаш предметиға кирувчи ҳолатларни аниқлашдан иборат³⁰. Бирок, бу ҳолатлар суд учун содир бўлган ёки давом этаётган воқеалар тўғрисида ишда иштирок этувчи шахсларнинг ушбу воқеалардаги роли тўғрисида билимларни шакллантиради. Яъни, бу суд исботлашиға эришишға қаратилган ишдаги ҳақиқатдир.

Т.М.Кучеранинг фикрича, фуқаролик процессида ҳақиқат деганда муайян ишнинг предмети бўлган ҳаётнинг объектив ҳодисаларини тўлиқ ва ҳар томонлама ақс эттирувчи қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган воситалар ва усуллардан фойдаланиш асосида аниқланган ҳолатлар бўлиши мумкин³¹. Бошқа олимларнинг таъкидлашича, суд ҳақиқати ишда исботлашнинг мақсади

²⁷ Звягинцева Л. М., Плюхина М. А., Решетникова И. В. Доказывание в судебной практике по гражданским делам: учебн.-практ. пособие. Москва: Норма, 2000. С. 4-5.

²⁸ Стрелов И. М. Обязанности по доказыванию при рассмотрении и разрешении гражданских дел: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2005. С. 8.

²⁹ Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс: підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2005. С. 279.

³⁰ Баулин О. В., Фильченко Д. Г. Доказательства и доказывание в гражданском судопроизводстве: учеб. пособие. Воронеж: Издательство Воронежского гос. ун-та, 2006. С. 18.

³¹ Кучер Т. М. Роль істини у процесі доказування: теоретико-правовий погляд. Університетські наукові записки. 2012. № 3 (43). С. 95.

сифатида нафақат суд томонидан фактик ҳолатларни ҳар томонлама ва тўлиқ текширишни, балки тўғри, яъни уларни аниқ малакалаш ҳамдир (баҳолаш)³².

Фуқаролик ишининг ҳолатларининг аниқланиши унинг моҳияти бўйича тўғри ҳал қилинишини, кўриб чиқиладиган ҳуқуқий муносабатларнинг зарурий аниқлигини кафолатламайди³³. Дарҳақиқат, фуқаролик процессида ҳақиқатга эришиш учун суднинг ҳулосалари ўзининг ҳуқуқий маъноси бўйича ишнинг ҳақиқий ҳолатларига мос келиши керак. Суд нафақат ишнинг ҳолатларини ўрганади, балки моддий ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ва бекор қилинишини қонун билан боғлайдиган юридик фактларни, ҳуқуқларнинг бузилиши фактларини, зарар етказиш фактларини аниқлайди.

Суд ҳақиқатининг ҳуқуқий моҳиятини аниқлашда ҳақиқат ва эҳтимоллик нисбатини ҳам ҳисобга олиш керак. Ишдаги ҳақиқат эҳтимолликка зид эмас, амалдаги қонунчилик ишнинг ҳолатларини эҳтимоллик асосида аниқлаш имкониятини бевосита назарда тутаяди. Демак, агар даъво жавобгар томонидан эътироф этилган бўлса, суд ушбу эътироф асосида, агар у қонунга зид бўлмаса ва бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини бузмаса, қарор қабул қилиши шарт. Аммо даъвонинг тан олинishi факат даъвонинг қонунийлиги эҳтимолини кўрсатади³⁴.

Эҳтимолий билимлардан фойдаланиш, шунингдек, юридик презумпсияга кўра маълум бир фактни исботлаш мажбурияти юкланган томон бу мажбуриятини бажармаса ва факт мавжуд ёки мавжуд эмас деб ҳисобланган тақдирда ҳам мумкин³⁵. Шунинг учун, ҳақиқатга, тўғри таъкидланганидек, ишнинг ҳолатларини тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганиш билангина эмас, балки кўриб чиқиладиган ишнинг ҳаракатлари ва ҳолатлари динамикасини билиш, уларга судья томонидан баҳо беришда ҳам эришилади.

Бундан келиб чиқадики, суд-тиббий далилларнинг тўртинчи белгиси - бу билимнинг бир тури. Идрок индивидуал ҳиссий таассуротларни ҳақиқий кузатишларга, кузатиш - бунинг шу тарзда аниқланган сабаб-оқибат баёнотларига, алоҳида баёнотлар - борлиқнинг янада умумий маълум қонунларига, умумий ғоялар ва тамойилларга айланган ҳолда олдинга

³² Осокина Г. Л. Гражданский процесс. Общая часть: учебник. 3-е изд., перераб. Москва: Норма, ИНФРА-М, 2013. С. 579.

³³ Мохов А. А., Рыженков А. Я. Доказательства и доказывание в гражданском судопроизводстве России: учеб.-практ. пособие. Волгоград: Альянс, 2005. С. 7-8.

³⁴ Фильченко И. Г. Судебная истина и обоснованность решения суда по гражданскому делу. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. 2007. № 2. С. 72-73.

³⁵ Амосов С. М. К вопросу о судебной истине. Вестник академии права и управления. 2012. № 26. С. 105.

силжийди³⁶. Далил табиатда бошиданоқ мавжуд эмас, балки билиш фаолияти натижасида шаклланади³⁷. Суд ҳақиқати - ишнинг моҳиятини ташкил этувчи реал фактлар, ҳолатлар, шарт-шароитлар, муносабатларни билиш, уларни адекват талқин қилиш ва ҳуқуқий маъносини, қўлланилиши керак бўлган қонун нуқтаи назаридан маъносини аниқлаш маҳсулидир³⁸.

Суд билимларини илмий эмас, оддий билимларга боғлаб бўлмайди, у амалий билим шаклларида бирийдир. Илмий билимлардан фарқли ўлароқ, суд билимларида атрофдаги дунё ҳақидаги билимларни мақсадли, режали, тизимли тўплашнинг ҳожати йўқ, суд фақат воқеликнинг алоҳида ажратилган ҳодисаларининг муҳим хусусиятларини ўрганиши керак³⁹.

Ҳуқуқни қўллашда билиш қатъий амалий вазифаларга бўйсунди - маълумотлар ҳуқуқни қўллаш тўғрисидаги қарорни қабул қилиш учун зарур бўлган фактик ҳолатларни аниқлаш, шунинг учун ҳуқуқни қўллаш соҳасидаги билимлар бирон бир қонуниятни аниқлаш, шунингдек, қонунийликни таъминлаш мақсадига эга эмас⁴⁰. Илмий билимлар давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги назарий билимларни шакллантиришга, юридик фанга оид мавжуд билимларни янада бойитиш ва такомиллаштиришга йўналтирилган бўлса, амалий билимлар эса қонун ижодкорлиги, ҳуқуқни қўллаш ёки ҳуқуқни қўллашнинг аниқ муаммоларини ҳал этиш мақсадида амалга оширилади⁴¹.

Албатта, кундалик билим ўз-ўзидан пайдо бўлади, у аниқ мунтазамлик элементларига эга эмас ва унинг фаолияти мақсадларидан қатъи назар, ҳар қандай шахс томонидан амалга оширилиши мумкин, суд билимлари эса мақсадли хусусият касб этиб муайян мақсадга эга бўлади⁴². М.А.Викут суд билимлари махсус (ҳуқуқий) билим бўлиб, у конкретлашган шаклда касбий билимларга тегишли эканлигини асослайди⁴³.

³⁶ Коваленко А. Г. Институт доказывания в гражданском и арбитражном судопроизводстве. Москва: Норма, 2002. С. 18-19.

³⁷ Среднев В. А. Процесс возникновения доказательственной информации с точки зрения гносеологии и онтологии. Альманах современной науки и образования. 2010. № 4. С. 39.

³⁸ Мурадян Э. М. Истина как проблема судебного права. Москва: Былина, 2002. С. 85.

³⁹ Боннер А. Т. Проблема установления истины в гражданском процессе: монография. Санкт-Петербург: Юридическая книга, 2009. С. 171.

⁴⁰ Пьянов Н. А., Казанков Я. Н. О познании в правоприменительной деятельности. Пролог. 2014. № 2 (6). С. 9.

⁴¹ Сырых В. М. История и методология юридической науки: учеб. Москва: Норма, Инфра-М, 2012. С. 208.

⁴² Боннер А. Т. Проблема установления истины в гражданском процессе: монография. Санкт-Петербург: Юридическая книга, 2009. С. 171.

⁴³ Гражданский процесс: учебник / под ред. М. А. Викут. Москва: Юристь, 2005. С.167.

Суд-ҳуқуқ билимларини бошқа билим турларидан ажратишга имкон берадиган ўзига хос хусусиятлар орасида процессуал таълимотда қуйидагилар ажралиб туради:

- 1) амалий йўналиш;
- 2) ўзига хос шартлар, яъни. суд жараёни доирасида амалга ошириш⁴⁴;
- 3) аниқ предмет - ишни тўғри ҳал қилиш учун муҳим бўлган фактик ҳолатлар;
- 4) суд-тиббий билимларнинг ўзига хос воситалари - суд-тиббий далиллар;
- 5) фақат суд ва процесс иштирокчилари бўлган аниқ субъектлар ва маълум даражада билимлари касбий мажбуриятларни бажариш⁴⁵, фактлар ва ҳолатларни аниқлашда ёрдам бериш билан боғлиқ бўлган мутахассислар⁴⁶.
- б) процессуал шартлар бўйича чеклаш;
- 7) ишончли билимлар билан бир қаторда эҳтимолий билимлардан фойдаланиш имконияти;
- 8) биринчи инстантсия судининг суд томонидан аниқлаш натижаларини тузатиш имконияти⁴⁷;

Билиш ҳодисаси процессуал таълимотда баҳоланади, баъзи олимлар суд-тиббий далилларни билишдан фарқлашади.

Шундай қилиб, М.Д.Олегов таъкидлайдики, суд билими фақат суднинг иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатлар тўғрисида билим олишга қаратилган фаолияти, исботлаш эса ишда иштирок этувчи шахсларнинг судни маълум бир ҳуқуқий асослар мавжудлигига ишонтиришга қаратилган фаолиятидир⁴⁸.

Г.Л.Осокина суд исботлаши ва суд билишини фарқлаб, билиш ҳар доим исботдан олдин эканлигини қайд этади; Ишда иштирок этувчи шахслар, уларнинг вакиллари, прокурор, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари исботлаш субъектлари бўлиб, уларнинг судни муайян фактларнинг мавжудлиги ёки йўқлигига ишонтиришга қаратилган фаолияти исботашдир; суд маслаҳат хонасига чиққунга қадар ва фақат маслаҳатхонасида якуний процессуал ҳужжатни туза бошлаганидан сўнг, суд билиш (ишнинг ҳақиқий ҳолатларини ва уларнинг ҳуқуқий малакалашни

⁴⁴ Боннер А. Т. Проблема установления истины в гражданском процессе: монография. Санкт-Петербург: Юридическая книга, 2009. С. 172.

⁴⁵ Треушников М. К. Судебные доказательства. Москва: Городец, 2004. С. 6.

⁴⁶ Грабовська О. Взаємозв'язок доказування, встановлення фактів та обставин у цивільному процесі з пізнанням. Visegrad Journal of Human Rights. 2016. № 2/2. С. 39.

⁴⁷ Фильченко И. Г. Судебная истина и обоснованность решения суда по гражданскому делу. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. 2007. № 2. С. 72.

⁴⁸ Олегов М. Д. Истина в гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1999. С. 7.

амалга ошириш бўйича фаолият) субъекти ҳисобланади. Қуйидагилар асосида бу нуқтаи назарни баҳам кўришнинг иложи йўқдек⁴⁹.

ХУЛОСА

Ишда иштирок этувчилар нафақат далилларни тақдим этадилар, балки далилларни ўрганишнинг бир турини амалга оширган ҳолда исботлашда ҳам қатнашадилар. Ишда мавжуд бўлган далилларни таҳлил қилиш ўз позитсиясини қарама-қарши томоннинг позитсияси билан солиштиришга қаратилган бўлиши мумкин, кўпинча процессуал рақибнинг далиллари тўпламини аниқлагандан сўнг, тараф ўз позитсиясини тuzатади, қўшимча асослар ва далиллар тайёрлайди; қарама-қарши томоннинг гувоҳига тегишли саволларни беради, жавобларни, жавоблардаги келишмовчиликларни таҳлил қилади ва уларга суд эътиборини қаратиши мумкин. Агар процесс иштирокчиларининг фаолияти фақат иш материалларини далиллар билан тўлдиришдан иборат бўлса, буларнинг барчаси имконсиз бўлар эди.

REFERENCES

1. Сухорукова, И. С. (2018). Баркамол авлодни тарбиялашда жисмоний тарбия ва спортнинг роли. *Жисмоний тарбия ва спорт соҳасини ривожлантириши истиқболлари: муаммо ечимлар*, 155-157.
2. Сухорукова, И. С. (2019). Коррупцияга қарши курашишнинг очиклик ва шаффофлик принципи. *Коррупция ва жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легеллаштиришга қарши курашишнинг ҳуқуқий жиҳатлари*, 191-195.
3. Холбоева, Ш. (2019). Коррупцияга қарши курашишда қонунийлик принципининг ўзига хос жиҳатлари. *Коррупция ва жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легеллаштиришга қарши курашишнинг ҳуқуқий жиҳатлари*, 191-195, 187-190.
4. Холбоева, Ш. (2019). Ўсмир қизларнинг спортдаги роли ва ўрни. *Хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимояси: тажриба, таҳлил ва натижа*, 187-190.

⁴⁹ Осокина Г. Л. Гражданский процесс. Общая часть: учебник. 3-е изд., перераб. Москва: Норма, ИНФРА-М, 2013. С. 582, 584-586.